

Milan Koljanin

Institut za savremenu istoriju,
Beograd

REPRESIJA KAO SISTEM – LOGORI U OKUPIRANOJ SRBIJI 1941-1945*

Rezime: Nemački logori u okupiranoj Srbiji bili su oslonac represivnog okupatorskog sistema. Stvaranje mreže logora počelo je posle napada Trećeg rajha na Sovjetski Savez 22. juna 1941. i uglavnom je završeno jula naredne godine. Ovu mrežu sačinjavalo je pet glavnih logora: dva u Beogradu (na Banjici i na Sajmištu), u Nišu, Šapcu i Velikom Bečkereku/Petrovgradu. Osnovna namena logora bila je izolovanje, mučenje i (ili) ubijanje stvarnih ili potencijalnih protivnika, kao i celih naroda (Jevreja, delimično i Roma). Zatočenici su sačinjavali rezervoar talaca za masovne nemačke odmazde zbog gubitaka u borbi sa ustanicima, a od proleća 1942. i rezervoar radne snage za radne i koncentracione logore u Trećem rajhu i okupiranim zemljama. U drugoj polovini iste godine stvorene je i mreže radnih logora u Srbiji, uglavnom oko rudnika (Bor, Treпча i drugi) i na poljoprivrednim dobrima u Banatu. Od maja 1942. nemački logori u Srbiji povezani su sa hrvatskim koncentracionim logorima u Jasenovcu i Staroj Gradiški, a od početka naredne godine sa nemačkim logorima u NDH. Mesto centralnog nemačkog logora u okupiranoj Srbiji, a zatim i na celom evropskom Jugoistoku, imao je logor na Beogradskom sajmištu. Za ove logore ne može da se koristi naziv koncentracioni logori. Oni su imali ulogu podsistema u evropskom sistemu nemačkih logora (radnih, koncentracionih i logora smrti). Pitanje broja i strukture zatočenika nemačkih logora u Srbiji do sada nije rešeno na zadovoljavajući način i zahteva jedinstvenu i celovitu obradu na osnovu specifične metodologije.

Ključne reči: represija, logori, Srbija, Drugi svetski rat.

O logorima u okupiranoj Srbiji, kao i o celom nemačkom represivnom sistemu ili pojedinim njegovim delovima, ima relativno dosta radova u našoj historiografiji. Posle 1970. godine pojavio se niz manjih i većih radova (članaka, priloga, kao i monografija) o ovoj problematici, naročito u drugoj polovini 80-tih i početkom 90-tih godina. I pored vrednih

---

* Rad je napisan u okviru projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921-1991*, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (projekt br. 147039).

rezultata, neka važna, pa i ključna pitanja ostala su nerešena ili su samo doirnuti.

Ako se piše o svim logorima (tu se podrazumeva i pisanje o zatvorima), oni u tom slučaju moraju da se prikažu kao jedan sistem, u kojem su pojedini logori samo funkcionalni deo sistema. To do sada nije bio slučaj i pisanje o logorima svelo se najčešće na njihovo nabranje i sažeto (ponekad i opširnije) iznošenje osnovnih podataka o njima, uglavnom na osnovu rezultata do kojih je došla Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača neposredno posle rata. S druge strane, u monografijama o pojedinim logorima, ili grupama logora, uglavnom se ne vidi širi značaj tih logora i njihovo funkcionisanje unutar jednog sistema.

Sigurno je da o logorima u okviru nemačke vojnookupacione uprave u Srbiji može da se govori kao o jednom određenom sistemu, tako da se otvara osnovno pitanje zasnivanja i izgradnje tog sistema. Da li je okupator imao određeni plan njegove izgradnje i (ili) se taj sistem vremenom, u skladu sa okolnostima i opštim smernicama politike, izgradio? Iz ovog pitanja proističe i pitanje osnovnih funkcija logorskog sistema u okviru celog aparata prinude, kako u samoj okupiranoj Srbiji tako i u celom "Novom poretku" pod dominacijom Velikonemačkog Rajha.

Nisu potpuno razrešena ni pitanja broja zatočenika pojedinih logora (na zadovoljavajući način to je urađeno samo za neke od njih), ni ukupnog broja zatočenika svih logora u okupiranoj Srbiji. Slično je i sa njihovom strukturom (političkom, nacionalnom, profesionalnom, starosnom, polnom), kao i sa brojem nastradalih, ubijenih, deportovanih u druge logore i puštenih zatočenika.

* * *

Aprilski rat 1941. godine i postokupacioni režim u podeljenoj Jugoslaviji zasnivali su se, pored ostalog, na principu "kažnjavanja Srba". Na ovom principu zasnivala se i okupaciona politika u samoj Srbiji, naročito posle izbijanja i velikog širenja ustanka u leto i jesen 1941. godine. Pacifikacija i eksploatacija, dva glavna cilja nemačkog okupatora, mogla su da se ostvare samo zasnivanjem razgranatog i sveobuhvatnog sistema prinude i velikim angažovanjem vojnih i policijskih snaga.

Sledeće pitanje je definisanje i tipologija logora u okupiranoj Srbiji, kao i određivanje njihovog mesta u celom nemačkom sistemu logora u samom Rajhu i u okupiranim zemljama. To upućuje na važno pitanje povezivanja nemačkih logora u okupiranoj Srbiji sa koncentracionim logorima Nezavisne Države Hrvatske, kao i sa nemačkim logorima na njenoj teritoriji. Pri tome treba imati u vidu da su od sredine januara

1943. godine nemačke snage preuzele kontrolu nad nekim logorima u ovju satelitskoj državi.

Od samog početka nemačke okupacije u Srbiji uzimani su taoci i naređivane su najoštrije mere za svaki pokušaj otpora. Nemačke vojno-okupacione vlasti, kao i njihova produžena ruka, srpska kvislinška uprava, već nekoliko nedelja posle okupacije razmatrali su pitanje stvaranja jednog “koncentracionog logora”. Međutim, tek posle napada Nemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941. i neposredno posle toga počelo je masovno hapšenje komunista i njihovih simpatizera, a kasnije i drugih stvarnih ili potencijalnih protivnika okupacije. Bilo je jasno da će odgovor Sovjetskog Saveza biti i u vidu podsticanja organizovanja otpora pod vođstvom komunističkih partija pojedinih okupiranih zemalja. Pokazalo se da je u tom pogledu najaktivnija bila Komunistička partija Jugoslavije, pre svega u okupiranoj Srbiji. Predviđajući ovakav razvoj događaja, okupacioni i kvislinški organi počeli su hapšenje članova i simpatizera KPJ, njihovo zatvaranje a ubrzo i interniranje u novouređene logore. Kao prvi takav logor u izvorima se upravo 22. juna pominje logor u Pančevu (u fabrici svile, otuda i naziv logora “Svilara”), a ubrzo je za logor uređena i kasarna na Banjici u Beogradu. Banjički logor (Anhaltelager Dedinje, Prihvatni logor Dedinje) 9. jula 1941. primio je prve zatočeničke. Ovi, a ubrzo i mnogi drugi logori postali su rezervoar talaca za sve masovnija streljanja “u okviru mera odmazde”, kako su to okupacioni organi nazivali.

Ustanak u Srbiji tokom leta i jeseni 1941. nezadrživo se širio, a okupator je rešio da ga slomije ne samo krupnom vojnom akcijom, nego i drakonskim represivnim merama, koje su trebale da pogode što širi krug stanovnika. Na osnovu Hitlerove direktive, Vrhovna komanda nemačkih oružanih snaga je 16. septembra 1941. izdala naređenje o streljanju 100 srpskih talaca za ubijenog, odnosno 50 talaca za ranjenog nemačkog vojnika ili pripadnika nemačke nacionalne manjine. Tokom velikih i izuzetno krvavih nemačkih vojnih operacija krajem septembra i početkom oktobra 1941. doneta je odluka o formiranju jednog velikog “sabiernog logora... po tipu nemačkih koncentracionih logora (...) u luku Save kod Mitrovice” ili neposredno uz Savu. U ovom logoru trebalo je da bude internirano prvo 50.000, a kasnije 500.000 ljudi, odnosno praktično celokupno stanovništvo sa ustaničkih područja, u prvom redu muškarci.

Planovi o masovnom raseljavanju i interniranju počeli su da se ostvaruju interniranjem više hiljada Šapčana, Mačvana i drugih, prvo u privremenom logoru u sremskom selu Jarku, a posle nekoliko dana u Prolaznom logoru Šabac (Durchgangslager Šabac) u kasarnama na Senjaku u Šapcu, 30. septembra 1941. Za odnos nemačkih okupacionih snaga

prema Srbima kao kolektivitetu karakteristično je da su pohapšeni i internirani svi vojno sposobni muškarci, čak i pripadnici srpskog upravnog aparata. Oni su, posle provere, ubrzo pušteni. Izgradnja novog velikog sabirnog logora “po tipu nemačkih koncentracionih logora” otpočela je tokom narednog meseca kraj sela Zasavice na mačvanskoj obali Save, čiji stanovnici su raseljeni. Na izbor ove lokacije svakako je uticala mogućnost transporta velikog broja ljudi vodenim putem i lakše čuvanje. Uz to, na toj lokaciji su tokom oktobra u masovnim streljanjima ubijeni internirani jevrejski muškarci, najvećim delom izbeglice iz Austrije, kao i grupa Roma. Međutim, zbog poplave, ova lokacija je napuštena i 28. oktobra 1941. odlučeno je da se za planirani logor iskoriste paviljoni Beogradskog sajma.

U međuvremenu, uređen je i logor u Nišu na Crvenom krstu (Anhaltelager Nisch, Prihvatni logor Niš). Osim pomenutih logora, isključivo kao rezervoar ljudi za odmazde služio je poseban logor za Jevreje i Rome u Topovskim šupama na Autokomandi u Beogradu, koji je prve zatočenike primio 22. avgusta 1941. “Konačno rešenje jevrejskog pitanja”, odnosno potpuno uništenje jevrejskog naroda, u Srbiji je bilo u sklopu širokih represivnih mera okupatora za gušenje ustanka i umnogome je zavisilo od toka tih mera. Druga specifičnost ovog ubilačkog poduhvata bez presedana bila je da su masovna streljanja talaca, među njima i jevrejskih muškaraca, izvršile uglavnom jedinice nemačkih oružanih snaga (Vermahta).

Nemački vojnookupacioni faktori u Srbiji, u dogovoru sa Berlinom, odlučili su da “jevrejsko pitanje” u Srbiji “reše” ubijanjem odraslih jevrejskih muškaraca i interniranjem svih preostalih Jevreja. Ova mera delimično se odnosila i na Rome. Posle uništenja partizanske “Užičke republike” i centra legitimističkog pokreta otpora na Ravnoj gori krajem novembra, odnosno početkom decembra 1941, ustanički pokret u Srbiji je, uglavnom, slomljen. Akcija velikog raseljavanja i interniranja stanovništva sa ustaničkih područja je odložena i okupator je mogao da pristupi interniranju svih preostalih Jevreja iz Srbije. Počevši od 8. decembra iste godine, svi preostali Jevreji sa nemačkog okupacionog područja u Srbiji, uglavnom žene, deca i stari, kao i više stotina romskih žena i dece, internirano je u novouređenom logoru na Beogradskom sajmištu (Judenlager Semlin, Jevrejski logor Zemun).

Posle slamanja ustanka u najvećem delu Srbije, tokom zime i proleća 1941/1942. godine, pohvatani i zarobljeni ustanici i njihovi pomagači, ili članovi porodica kao taoci, prikupljeni su u privremenim “zarobljeničkim logorima” (Gefangenenlager) u Smederevskoj Palanci, Valjevu, Kragujevcu, Čačku, Leskovcu i Kruševcu, odakle su upućivani u logore

u Šapcu, Nišu i Beogradu (u Banjički logor). Kao i do tada, oni su sačinjavali rezervoar talaca za streljanja u odmazdama.

Tokom marta 1942. došlo je do značajne promene u stavu nemačkih okupacionih faktora u odnosu prema zarobljenim ustanicima u Srbiji. Do ove promene je došlo zbog akutne nemačke potrebe za radnom snagom, kako u samom Rajhu, tako i u okupiranim zemljama. Proklamovanje “totalnog rata” od rukovodilaca Trećeg rajha značilo je još veće iscrpljivanje okupiranih zemalja, u čemu je prisilna i “dobrovoljna” radna snaga imala prvorazrednu ulogu za dalje vođenje rata. Prema novim naredenjima nemačkih komandanata na Jugoistoku i u Srbiji, zarobljeni u borbi i dalje su streljani i vešani, a svi ostali, pa i samo sumnjivi da pomažu ustanike, “preko koncentracionih logora u Srbiji” upućivani su na prinudni rad “u nemačka interesna područja”, odnosno u okupirane zemlje. Ova naredba je tumačena vrlo široko i praktično je značila interniranje celokupnog radno sposobnog stanovništva (muškog, delimično i ženskog) sa područja vojnih operacija.

U očekivanju novog talasa ustanka u proleće 1942. i velikog priliva zatočenika, rukovodstvo nemačke vojnookupacione uprave donelo je odluku da se isprazni i najveći od svih nemačkih logora u Srbiji, logor na Beogradskom sajmištu. Prostor u logoru oslobođen je ubrzanim ubijanjem svih jevrejskih zatočenika u kamionu-gasnoj komori dopremljenom iz Berlina. Već tokom okončanja masovnog ubijanja Jevreja, logor na Beogradskom sajmištu početkom maja 1942. postao je Prihvatni logor Zemun (Anhaltelager Semlin). Stvaranje mreže nemačkih logora u okupiranoj Srbiji uglavnom je okončano 20. jula iste godine otvaranjem logora u Velikom Bečkereku/Petrovgradu (danas Zrenjanin) – Prihvatnog logora Veliki Bečkerek (Anhaltelager der Sipo und des SD Aussendienststelle Gross Betschkerek).

Upućivanjem zarobljenih ustanika iz okupirane Srbije na prinudni rad u Velikonemački rajh i njegova “interesna područja” upotpunjen je koncept o jugoistočnoj Evropi kao dopunskom izvoru radne snage nemačke ratne privrede. Broj radnika koji su iz okupirane Srbije otišli na rad u Rajh bio je daleko ispod planiranog, a nestašica radne snage osećala se i u samoj Srbiji, pre svega u, za nemačku ratnu privredu, vitalno važnim rudnicima.

Centri (Zwangsarbeit) za prikupljanje i distribuciju zatočenika na prinudni rad u koncentracione i radne logore, manjim delom i na “slobodan rad” (Freiarbeit), od kraja aprila i početka maja 1942. godine postali su beogradski logori na Banjici i, najvećim delom, logor na Sajmištu. Zatočenici iz okupirane Srbije, a zatim i iz NDH i sa širih prostora evropskog Jugoistoka, upućivani su iz ovih logora u druge nemačke lo-

gore, od Polarnog kruga u Norveškoj do Soluna i Atlantskog bedema i rudnika u Francuskoj, kao i u koncentracione logore Mauthausen i Auschwitz (jedna grupa i u Ravensbrik).

Iako je kvislinška vlada generala Milana Nedića u skladu sa željama okupatora, ali i svojim ideološkim opredeljenjima, krajem 1941. godine uvela radnu obavezu, a ubrzo i Nacionalnu službu rada, i u samoj Srbiji osećao se sve veći nedostatak radne snage. Stoga su logori, u prvom redu onaj na Beogradskom sajmištu, od leta 1942. postali izvor prisilnih radnika ne samo za Rajh i okupirane zemlje, nego i za samu Srbiju.

U istočnoj Srbiji, na prostoru od Kostolca do Bora i Prahova, bilo je organizovano jedno od najvećih evropskih gradilišta. Od posebnog značaja bio je rudnik bakra i flotacija u Boru, odakle se 1943. godine namirivalo 50% nemačkih potreba za ovim metalom. Od novembra 1941. na ovom prostoru organizovano je ukupno 33 logora, i to radnih logora, zatim logora za obveznike Nacionalne službe rada, kao i kažnjeničkih logora (Straflager), organizovanih u leto 1942. godine. Prvi zatočenici stigli su na prisilni rad u Kostolac i u Senjski rudnik već novembra 1941. iz logora u Šapcu. Logori za prisilni rad osnovani su i uz neke druge rudnike u okupiranoj Srbiji. Krajem avgusta 1942. iz logora na Beogradskom sajmištu stigla je prva grupa zatočenika u novoosnovani radni logor u Prvom tunelu u Starom Trgu kraj Trepče. Ubrzo su sledili novi transporti, kako u ovaj logor, tako i u logore u istočnoj Srbiji. Manji radni logori postojali su i uz rudnike Zajača i Lisa.

Krajem 1942. i početkom 1943. okupator je organizovao i niz manjih radnih logora na poljoprivrednim dobrima u Banatu (Banatski Brestovac, Vlajkovac, Čoka, Padej, Boka, Orašac, Jasenovo), kao i logor na adi Ostrovo na Dunavu kod Dubovca. U ove logore dovođeni su na prisilni rad zatočenici uglavnom iz logora na Sajmištu, a manjim delom i iz logora u Velikom Bečkereku i na Banjici. Radne logore u Srbiji okupacione vlasti organizovale su najvećim delom u saradnji sa vojnoprivrednom Organizacijom "Tot", koja je pod svojom direktnom upravom imala neke od ovih logora.

Stvaranjem mreže radnih logora za prisilni rad u drugoj polovini 1942. zaokružena je mreža logora na teritoriji okupirane Srbije, mreža koja je postojala do poslednjih meseci, pa i dana okupacije. Ona je upotpunjena samo još jednom: krajem februara 1943. kada je komandant Srbije naredio da se otvore posebni logori za taoce (osim postojećih, koji su služili i za druge svrhe) u Čačku, Kragujevcu, Kruševcu, Leskovcu i Zaječaru.

Sledeće važno pitanje u vezi sa nemačkim logorima u Srbiji je njihovo definisanje i tipologija. Za manje-više sve logore u Srbiji (osim ra-

dnih), gotovo redovno koristi se u literaturi termin “koncentracioni logori”, koji se neretko nalazi i u samim istorijskim izvorima. Ovaj termin koristi se i onda kada je za to teško naći opravdanje, na primer za “Zavod za prinudno vaspitanje omladine” u Smederevskoj Palanci.

Definisanje i tipologija logora u Srbiji proističu iz same njihove namene: u njima je trebalo izolovati, mučiti i (ili) uništiti sve stvarne ili potencijalne političke protivnike, kao i cele narode (Jevreje, delom i Rome). Osim rezervoara talaca za streljanje, od proleća 1942. godine ovi logori postali su i izvor prinudnih radnika za rad u Velikonemačkom rajhu i u okupiranim zemljama, pri čemu je ova komponenta dobijala sve veći značaj. Mora da se razlikuje mreža manjih, kratkotrajnijih logora, od pet glavnih logora – dva u Beogradu, po jedan u Nišu, Šapcu i Velikom Bečkereku. Pri tome su logori na Sajmištu i, u manjoj meri na Banjici, imali centralnu distributivnu ulogu.

Prema načinu internacije zatočenika, izuzev logora na Sajmištu, to su bili logori-zatvori, a prema nameni, sabirni (prihvatni) logori, kako ih je okupator nazivao u službenoj prepisci. Oni su bili predviđeni, uglavnom, za kraće zadržavanje zatočenika pre njihovog upućivanja bilo direktno u smrt (streljanja u odmazdama), bilo na prinudni rad, koji je za veliki deo zatočenika takođe značio smrt. Za radne logore u Srbiji prihvaćena je kategorizacija na kažnjeničke radne logore, radne logore za lica na obaveznom radu, radne logore za obveznike Nacionalne službe rada, s jedne strane, i na radne logore za lica na “slobodnom radu” u Rajhu i u drugim okupiranim zemljama).

Najsličniji nemačkim koncentracionim logorima bio je prihvatni logor na Beogradskom sajmištu, kako po logorskom režimu (organizaciji, mučenju i ubijanju zatočenika), tako i po odvođenju na prisilni rad u radne logore u Srbiji, koji su, u izvesnom smislu, bili “filijale” ovog logora. Ipak, osnovna namena tog logora bila je da služi kao mesto prikupljanja i distribucije prisilne radne snage u druge nemačke logore. U manjoj meri ovaj logor je služio i kao rezervoar talaca za masovna streljanja i vešanja u Srbiji, kasnije i u NDH. Glavni rezervoar talaca za streljanja u Srbiji je bio logor na Banjici.

Ako se posmatra celokupni sistem nemačkih koncentracionih i radnih logora i u Rajhu i u okupiranim zemljama, nemački logori u Srbiji imali su ulogu jednog podsistema. Taj podsistem imao je svoje logore nižeg i višeg ranga, ali uvek sa ciljem prikupljanja i daljeg upućivanja zatočenika radi korišćenja njihove radne snage, izuzev onih predviđenih za streljanje u odmazdama.

Razrešavanje pitanja povezivanja nemačkih logora u Srbiji sa hrvatskim koncentracionim logorima, pre svega sa onim najvećim, u Jase-

novcu, sigurno je neophodno za razumevanje delovanja sistema nemačkih logora. Bez sumnje, nemački predstavnici u ustaškoj državi su bili upoznati sa činjenicom da je logor u Jasenovcu logor smrti namenjen uništenju skoro dvomilionskog srpskog naroda u NDH, kao i Jevreja i Roma. Uostalom, već prilikom svoje prve posete nemačkom vođi početkom juna 1941, hrvatski vođa (“Poglavnik”) Ante Pavelić dobio je savet da, ako hrvatska država želi da bude sasvim solidna, treba da se pedeset godina vodi “nacionalno netolerantna politika”. Nemački predstavnici pokazali su veće interesovanje za zatočenike hrvatskih logora tek od proleća 1942, u vezi sa naraslim potrebama za radnom snagom. Prema dogovoru rukovodioca hrvatske policije Eugena Kvaternika i rukovodioca nemačke policije u Srbiji Augusta Majsnera, od početka maja 1942. iz logora u Jasenovcu i Staroj Gradiški počelo je upućivanje velikih grupa zatočenika u logor na Beogradskom sajmištu. Oni su, kao i zatočenici iz nemačkih logora u Srbiji, bili predviđeni za upućivanje na prisilni rad u “nemačka interesna područja”. U leto iste godine u logor na Sajmištu pristizali su novi veliki transporti zatočenika iz nemačko-hrvatske operacije na Kozari. Tog vrelog leta 1942. pred očima Beograđana u logoru na Sajmištu našlo se preko 10.000 zatočenih srpskih seljaka iz Bosanske Krajine i sa Kozare, među kojima je bio i veći broj dečaka. Kako pitanje njihove ishrane nije bilo regulisano, oni su u masama umirali od gladi, bolesti, ali i od torture logorskih policajaca. Okupacione vlasti su ovaj problem rešile tako što je velika grupa radno nesposobnih zatočenika, njih oko 2.900, početkom septembra iste godine vraćena u logor smrti Jasenovac, gde su odmah ubijeni. Ostali preživeli zatočenici tokom leta i jeseni 1942. upućeni su u logore u samoj Srbiji, u Norvešku i u Nemačku.

Izuzev sabirališta za zarobljenike u zonama vojnih operacija, nemačke snage do početka 1943. nisu imale svoje logore u NDH. Stoga su radi dobijanja prisilne radne snage iz ustaških koncentracionih logora Nemci bili upućeni na aranžmane sa hrvatskim vlastima, pa je deo radno sposobnih zatočenika preuziman direktno iz hrvatskih logora, dok je deo upućivan u logor na Sajmištu i odande raspoređivan u druge logore. Zbog razvoja prilika u Jugoslaviji, ovaj logor je za nemačke faktore dobijao sve veći značaj.

Tokom 1942. godine, uporedo sa premeštanjem težišta ustanka u Jugoslaviji na hrvatsko državno područje, odnosno na srpska ustanička područja u NDH, jačalo je i nemačko vojno prisustvo. Uoči velikih vojnih operacija u zimu 1943. (operacije “Weiss”), predviđajući veliki broj zarobljenika, Nemci su odlučili da u NDH preuzmu pod svoju upravu pojedine logore i iz njih upućuju zatočenike na prisilni rad bez posredovanja hrvatskih vlasti. Od 17. januara 1943. nemačke snage preuzele su

kontrolu nad logorima u Sisku i Osijeku. Odatle su zatočenci upućivani u logor na Beogradskom sajmištu, a iz njega u druge logore u Nemačkoj i u okupiranim zemljama.

Nemački logori u NDH tako su povezani sa logorima u okupiranoj Srbiji u jedinstven sistem nemačkih logora, pri čemu je mesto glavnog sabirnog i distributivnog centra dobio logor na Beogradskom sajmištu. Upućivanje zatočenika iz vojnih operacija i policijskih akcija u NDH kao prisilnih radnika bilo je otada u potpunosti u nemačkim rukama. I ovom prilikom nemački i hrvatski interesi bili su podudarni, jer je deportovanje pogadalo bezmalo isključivo srpsko stanovništvo, čije uništenje je bilo strateški cilj ustaške države. Nešto kasnije, od leta 1943, a pogotovo od kapitulacije Italije 8. septembra iste godine, u logor na Sajmištu dovođeni su i nemački zatočenci iz Grčke i Albanije, kao i iz onih delova Jugoslavije koji su bili pod italijanskom okupacijom. Sa Sajmišta oni su distribuirani u druge nemačke logore, uglavnom u koncentracijske logore u Rajhu. Tako je Prihvatni logor Zemun postao centralni nemački prihvatni logor za celi Jugoistok. Istovremeno, neki delovi logora imali su i funkciju prolaznog logora za ratne zarobljenike, dok nije organizovan poseban zarobljenički logor na samom ušću Save u Dunav (Durchgangslager 172, Semlin, Prolazni logor 172, Zemun).

Mrežu nemačkih logora u okupiranoj Srbiji, kao i celi okupacioni sistem, od proleća, a naročito od leta 1944. godine, sve više je zahvatala dezorganizacija. Tome su doprinela i velika saveznička bombardovanja u proleće i leto 1944, u kojima je teško stradao i logor na Beogradskom sajmištu. Na izmučene zatočenike, obradovane savezničkim avionima, 16. aprila 1944. pali su tepisi bombi i ubili i ranili njih oko 200. Tada je praktično uništen i zarobljenički logor na Ušću (Dulag 172, Semlin). Zarobljenički logor je premešten u Milišićevu ciglanu na Zvezdari. Nemačke snage su 17. maja 1944. predale svoje logore u NDH na upravu hrvatskoj policiji, ali su oni, kao i do tada, služili prvenstveno za nemačke potrebe. Preostali zatočenci ubrzano su iz Srbije upućivani u Rajh, ali neki logori, pre svega oni radni (u Boru i okolini), postojali su praktično do poslednjih dana okupacije.

Pri razmatranju pitanja izgradnje sistema nemačkih logora u okupiranoj Srbiji i njegove funkcije, može da se konstatuje da nije bio u pitanju gotov, unapred zamišljen, sistem. Mreža logora izgrađivana je na osnovu iskustava u samom Rajhu i u okupiranim zemljama, ali i u skladu sa prilikama u samoj Srbiji. Njih je, pre svega, obeležavala nužnost gušenja masovnog ustanka u leto i jesen 1941, koji je ugrožavao vitalne nemačke interese. Ciljevi nemačke okupacije Srbije suštinski su se svodili, kako je već rečeno, na pacifikaciju i eksploataciju. Naime, mirne i

bezbedne komunikacije u pozadini velikih frontova i nesmetano korišćenje svih ekonomskih potencijala Srbije (rudnog blaga, hrane, radne snage) za okupatora bili su imperativ. Pri tome je život stanovništva na okupiranom području bio važan samo u meri ostvarivanja nemačkih interesa. Njih je bilo moguće ostvariti samo razgranatim i sveobuhvatnim sistemom prinude, u kojem su logori imali ključno mesto. Pri tome su logori u Srbiji, pre svega onaj na Beogradskom sajmištu, bili oslonac nemačke represivne mreže ne samo na ovom području, nego i na prostorima NDH i celog evropskog Jugoistoka.

Funkcija nemačkih logora u okupiranoj Srbiji mogla bi da se sveđe na dva vida, koji su se međusobno preplitali i uslovljavali:

1. terorističko-psihološki i
2. ekonomski.

Nemačka okupacija bila je zasnovana na teroru kao načinu vladanja, pri čemu je zastrašivanje masovnim i pojedinačnim, javnim i, mnogo više, tajnim egzekucijama i odvođenjem u nepoznato bilo glavni instrument. Interniranje u logore velikih grupa ljudi od kojih se malo ko vraćao, imalo je izvanredno jak psihološki učinak na stanovništvo. Samo postojanje logora i mogućnost odvođenja u njih zbog bilo kakve krivice, kao i mogućnost da se pri tome vrlo lako izgubi život, porazno su delovali. Jedan od osnovnih efekata ovih mera, prema Hitlerovoj naredbi od 7. decembra 1941. godine (poznatoj pod imenom "Noć i magla", "Nacht und Nebel") i Kajtelovoj razradi ove naredbe pet dana kasnije, trebalo je da bude zastrašivanje. "Efikasno i trajno zastrašivanje može se postići samo smrtnim kaznama ili merema koje pripadnike i stanovništvo drže u neizvesnosti o sudbini izvršilaca krivičnih dela. U tu svrhu služi otpremanje u Nemačku".

Iako su za neka od najmasovnijih streljanja u Srbiji u jesen 1941. (Draginac, Kraljevo, Kragujevac) uzimani ljudi nasumice prikupljeni u gradovima i selima, većina ostalih egzekucija tokom okupacije izvršavana je nad zatočenicima nemačkih logora. Mogućnost gubljenja života u nemačkim odmazdama ili upućivanja u druge logore delovala je porazno kako na individualnopsihološkom (na same zatočenike logora i njihove najbliže), tako i na kolektivnopsihološkom nivou (na celokupno stanovništvo).

Usko povezan sa navedenim bio je drugi vid funkcije logora, ekonomski. Bez pacifikacije, makar i putem terora, nije bila moguća ni eksploatacija ekonomskih potencijala, pri čemu je prinudni rad zatočenika dobijao sve veći značaj.

Život u "Novom poretku" organizovanom u velikom delu Evrope pod dominacijom Velikonemačkog rajha, odvijao se velikim delom

unutar logorskih žica ili u njihovoj senci. Slično je bilo i u okupiranoj Srbiji premreženoj zatvorima i logorima, koji su sigurno bili personifikacija novouspostavljenog poretka i sistema vrednosti.

Jedno od ključnih nerešenih pitanja, kada se razmatra sistem logora u okupiranoj Srbiji, sigurno je broj zatočenika, kao i njihova struktura. Za neke logore postoje, na sreću, verodostojni i relativno kompletni istorijski izvori (na primer, evidencione knjige zatočenika Banjičkog logora), pri čijem korišćenju mora da se upotrebi i odgovarajuća metodologija. Najveći broj istraživača oslonio se, neretko sasvim nekritički, na rezultate do kojih je došla Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača neposredno posle II svetskog rata.

Rezultati do kojih je došla Komisija, kao i njena bogata dokumentacija (na žalost, razbijena, nepotpuna i pohranjena u nekoliko arhiva), neosporno su izuzetno važni i moraju da budu osnova za svako istraživanje ove problematike. Međutim, u skladu sa zahtevima istorijske nauke, rezultati Komisije moraju da budu podvrgnuti primerenoj kritici istorijskih izvora, tim pre što su u međuvremenu postali dostupni mnogi novi, izuzetno važni, istorijski izvori. Strpljiva i sveobuhvatna analiza svih raspoloživih izvora, i pored velikih praznina u arhivskim fondovima, danas dozvoljava iznošenje zaključaka sa visokim stepenom verodostojnosti. Istovremeno, pokazuje se da u rezultatima Komisije ima puno aproksimativnog i nesigurnog.

Kao primer za navedenu tvrdnju može da se navede logor na Beogradskom sajmištu, koji je sigurno imao centralno mesto u nemačkom sistemu logora u Srbiji (zajedno sa Banjičkim logorom), zatim u NDH i na celom evropskom jugoistoku. Stoga ovaj logor može da posluži i kao paradigma za problem o kojem je reč.

Prema rezultatima Državne komisije za utvrđivanje zločina, u ovaj logor od decembra 1941. do jula 1944. dovedeno je ukupno “90.000 do 100.000” zatočenika, među njima i oko 7.000 Jevreja iz Srbije. Do ovog broja Komisija je došla isključivo na osnovu izjava preživelih zatočenika, koje su tada praktično bile jedini izvor za utvrđivanje broja dovedenih zatočenika. Na isti način Komisija je došla i do ukupnog broja zatočenika koji su izgubili život u ovom logoru. Do broja od “preko 40.000” žrtava, među kojima i “oko 7.000 Jevreja” Komisija je došla uglavnom na osnovu slobodnih procena u izjavama dvojice zatočenika i to upravo onih koji su navodili najveće brojeve. Nisu uzete u obzir neke druge izjave, iako su se one upotpunjavale sa istorijskim izvorima višeg stepena verodostojnosti, koje je Komisija imala na raspolaganju.

Pri utvrđivanju ukupnog broja dovedenih zatočenika, Komisija je morala da se osloni na izjave preživelih (i pored sve nesigurnosti ove vr-

ste izvora), jer drugih izvora gotovo da i nije bilo. Međutim, za utvrđivanje broja žrtava Komisija je imala na raspolaganju i druge, izuzetno pouzdane, izvore. Državna komisija formirala je Anketnu komisiju za ispitivanje zločina u logoru na Sajmištu, koja je tokom nekoliko meseci rada krajem 1944. i prvih meseci 1945. prikupila ne samo veći broj izjava preživelih zatočenika i drugih svedoka, nego je organizovala i ekshumaciju žrtava ovog logora u Zemunu i na Bežaniji. Tada su iskopani ostaci ukupno 10.100 žrtava. Ovaj broj morao je da bude osnova za utvrđivanje ukupnog broja žrtava logora, a morale su da budu uzete u obzir i izjave grobara i jednog zemunskog lekara (dr Čučkovića). Tim pre što su se te izjave međusobno u mnogo čemu podudarale kao nezavisni istorijski izvori i što su, uglavnom, potvrđivale rezultate ekshumacija.

Brojevi od 90.000 do 100.000 dovedenih i preko 40.000 stradalih zatočenika ponavljaju se u svim napisima, pa i u naučnim radovima, o ovom logoru, ponekad, istina, sa izvesnom rezervom. To traje do danas, iako su u međuvremenu (1992. godine) objavljeni rezultati istraživanja zasnovani na mnogobrojnim novim izvorima, uglavnom prvog reda, koji, sa visokim stepenom verodostojnosti, pružaju drugačiju sliku i o broju dovedenih i o broju stradalih zatočenika.

Pomenuto istraživanje o Jevrejskom logoru Zemun, prvom logoru na Sajmištu, daje nešto manje brojke žrtava od onih do kojih je došla Državna komisija: utvrđeno je da je bilo približno 6.320 žrtava ovog logora, a ne 7.000. Međutim, rezultati o Prihvatnom logoru Zemun, drugom logoru na Sajmištu, drastično se razlikuju od brojki koje je utvrdila Komisija. Oni su približno tri puta manji i za broj dovedenih i za broj stradalih zatočenika.

Od početka maja 1942. do kraja jula 1944. u Prihvatni logor Zemun dovedeno je ukupno nešto manje od 32.000 (31.972) zatočenika. Od ovog broja u samom logoru, ili neposredno posle odvođenja iz logora, život je izgubilo ukupno 10.636 zatočenika, odnosno jedna trećina od broja dovedenih, ili prosečno 13 žrtava na dan. U "filijalama" logora na Sajmištu (logoru Organizacije "Tot" na Ušću i na adi Ostrovo) život je izgubilo ukupno 2.248 zatočenika. Ako i njih pribrojimo ukupnom broju, znači da je ukupan broj žrtava Prihvatnog logora Zemun 12.884. Zbog stanja istorijskih izvora, ove brojke treba smatrati približnom donjom granicom broja dovedenih i stradalih zatočenika. Međutim, ove brojke imaju mnogo viši stepen verodostojnosti od aproksimacija Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koja je očigledno nastojala da uveća brojeve i dovedenih i stradalih zatočenika.

Detaljniji pokazatelji o strukturi zatočenika mogu takođe da se utvrde sa relativno visokim stepenom verodostojnosti. Naime, broj zato-

čenika o kojima u izvorima postoje detaljniji podaci dozvoljava da ga tretiramo kao reprezentativni uzorak.

Pokazuje se da pažljiva i strpljiva istraživanja mogu i na ovom polju da daju vredne historiografske rezultate. Ona ukazuju na potrebu, u stvari imperativ, jedinstvenog i sveobuhvatnog pristupa ovom problemu i to ne samo za potrebe nauke, nego i zbog civilizacijskog duga i obaveze. Ukoliko je to moguće, moraju da se identifikuju sva lica dovođena u logore, da se utvrde bar osnovni podaci o njima, ili bar veličina grupe u kojoj je zatočenik doveden, kao i datum interniranja. Postoji, naime, opasnost da se brojevi zatočenika uvećavaju, jer su ista lica prolazila kroz dva ili više logora. Uz to, iako je to bilo kretanje u jednom smeru, bilo je i primera vraćanja istih lica ili grupa u logor u kojem su već bili zatočeni. Ovo, ujedno, ukazuje i na određene specifičnosti metodologije istraživanja ove problematike, koja nije do kraja definisana.

U pitanju je najčešće bilo vraćanje radno nesposobnih (bolesnih i iscrpljenih) zatočenika sa prisilnog rada u logor na Beogradskom sajmištu. Jedna takva grupa od 69 zatočenika vraćena je kao bolesna iz Rajha 16. februara 1943. u logor na Sajmištu, odakle je bila upućena na prisilni rad. Posle tri dana oni su (bez jednog maloletnog zatočenika) odvedeni u Jajince i streljani “u okviru mera odmazde”.

Zbog veza sa hrvatskim koncentracionim logorima, a kasnije i sa nemačkim logorima u NDH, ovakvim jedinstvenim pristupom obradi nemačkih logora u Srbiji morali bi, bar delimično, da budu obuhvaćeni i ovi logori. Oni i inače čekaju svoje istraživače.

Svi ovi poslovi sigurno nadilaze snage pojedinih istraživača i njihovog naučnog interesovanja. Sem naučnog, to su, bez sumnje, poslovi i od nacionalnog značaja, pa ih tako treba i organizovati. Narodi sa sličnom sudbinom to su odavno shvatili i u skladu sa tim prema njima se i odnose. O tome mora da se razmišlja kao o dugu prema precima, ali i prema potomcima.

Literatura:

Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, knj. I-II, Beograd 1989.
Martin Broszat, Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates*, Band 2, Muenchen 1982.

Christopher R. Browning, *The Final Solution in Serbia. The Semlin Judenlager. A Case Study*, Yad Vashem Studies, XV, Jerusalem 1983.

Dimension des Volkermords. Die Zahl der juedischen Opfer des Nationalsozialismus, herausgegeben von Wolfgang Benz, Muenchen 1991.

Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1970.

- Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967.
- Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Berlin-Bonn 1986.
- Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europaeischen Juden*, Band 2, Frankfurt am Main 1990.
- Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977.
- Eugen Kogon, *Država SS-a. Sistem njemačkih koncentracionih logora*, Zagreb 1982.
- Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992.
- Miloš Krstić, *Nepokorena mladost. Koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci 1942-1944*, Beograd 1981.
- Evelyn Le Chene, "Yugoslavs in Nazi concentration camps", in: *The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*, Belgrade 1977.
- Walter Manoschek, "Serbien ist judenfrei". *Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Muenchen 1993.
- Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. I-III, Beograd-Jasenovac 1986, 1987.
- Miodrag Milić, *Jugosloveni u Koncentracionom logoru Mauthausen*, Beograd 1992.
- Miroslav Milovanović, *Nemački koncentracioni logor na Crvenom krstu u Nišu i streljanja na Bubnju*, Beograd-Niš 1983.
- Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941-1944*, Beograd 1989.
- Slavko Pešić, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj*, Beograd 1989.
- Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992.
- Milan Ristović, *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.
- Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980.
- Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Südosteuropa*, Stuttgart 1986.
- Holm Sundhausen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941-1945. Das Scheltern einer Ausbeutungsstrategie*, Stuttgart 1983.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tomovi I, II, IV, V, XII, XIII i XIV, Beograd v. g.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata, tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945, knj. 1, odgovorni urednik dr Slavko Vukčević, Beograd 1993.

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, urednik dr Zdenko Levental, Beograd 1952.

Nikola Živković, Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu, Beograd 1975.

Nikola Živković, Jugosloveni u fašističkim logorima u II svetskom ratu, Vojnoistorijski glasnik, 1 (1995).

Tomislav Žugić, Miodrag Milić, Jugosloveni u Koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945, Beograd 1989.

Milan Koljanin

REPRESSION AS A SYSTEM – CAMPS IN THE OCCUPIED SERBIA 1941-1945.

Summary

German camps in the occupied Serbia were the backbone of the repressive system of occupation. The creation of the network of camps begun after the attack of the Third Reich on the USSR, and was largely completed in July 1942. It included five main camps, two of which in Belgrade (Banjica and Sajmište), than in Niš, Šabac, and Veliki Bečkerek. The basic intent of camps was isolation, torture and (or) extermination of real and potential opponents, as well as ethnicities (Jews and partially Roma). Prisoners based a pool of hostages used for mass retaliations for losses in fight against the uprising. They were also a pool of workforce. Starting from May 1942. German camps in Serbia were connected with the Croatian concentration camps. The camp in Belgrade sajmište was a central German camp in Serbia and also in Southeastern Europe. Camps in the occupied Serbia should not be called concentration camps, as they played a role of a subsystem in the European system of German camps (work camps, concentration camps and death camps). The issue of number and structure of the inmates of German camps in Serbia was not resolved so far and calls for a systematic and thorough reassessment.

Key words: Repression, camps, Serbia, Second World War.